

Herb Chełmna

Średniowieczna bandera chełmińska przedstawiała wizerunek białych i czerwonych falistych pasów o przebiegu sinusoidalnym, z krzyżem łacińskim odwróconym, łączonym z czarnym pasem idącym wzdłuż górnej krawędzi. Brała ona udział w bitwie pod Grunwaldem i została utrwalona około 1448 roku w *Banderia Prutenorum* Jana Długosza¹. Długosz nie zamieścił jednak wówczas wykładni co do znaczenia falistych pasów. Uczynił to dopiero w *Dziejach Polski*. Napisał tamże: *Dwunasta chorągiew chełmińska, której godło woda bieżąca, na przemian biała i czerwona, z krzyżem czarnym i takimiże szlakiem u góry*². Zapis ten stał się później podstawą dla wszelkich rozważań odnoszących się do chełmińskiego herbu, w tym również hipotezy o ewolucji falistych pasów do formy pagórków.

Na temat chełmińskiego herbu historycy milczeli aż do połowy XIX wieku, kiedy to głos zabrał berliński numizmatyk Fryderyk August Vossberg³. Nie zajmował się on bezpośrednio herbem Chełmna, gdyż jego specjalnością była sfragistyka. Ponieważ jednak na pieczęciach miejskich umieszczano zwykle godła w sposób nie zamierzony wszczął dyskusję wokół herbu miasta. Odnalazł on pieczęć miejską fundowaną być może wkrótce po lokacji miasta w 1233, lub, co bardziej prawdopodobne, po odnowieniu przywileju w 1251 roku. Ta uszkodzona pieczęć zawierała napis: + SIGILLVM + BVRGENSI[VM + IN + CVL]MEN, a jej średnica wynosiła aż 85 mm. Znajdowała się na dokumencie z 1345 roku⁴. Przedstawiała rycerza umieszczonego pod potrójną arkadą, siedzącego na koniu pędzącym w lewo, przysłoniętego tarczą z krzyżem i trzymającego w prawej ręce proporzec o trzech poprzecznych pasach. Nad arkadami, pośrodku umieszczony był szeroki budynek, flankowany przez dwie wieże. Z rysunku Vossberga trudno wnioskować co w zasadzie widniało na chorągwi. A jest

Kopia najstarszej, wielkiej pieczęci Chełmna z XIII w. (?). (Zbiory Muzeum Ziemi Chełmińskiej)
Fot. M.G. Zieliński

to niezwykle istotne, jako że w nieco późniejszym czasie w tym miejscu umieszczano to, co stało się herbem Chełmna. Pieczęć była na tyle duża, że trudno posądzać autora przekazu o nieprecyzyjność w odczycie rysunku. Schematyzm w odwzorowaniu chorągwi należy przypisać raczej rytownikowi pieczęci. Niezmiernie ciekawe jest to, że owa pieczęć została utrwalona na dzwonie o imieniu *Thoman* znajdującym się aktualnie w Upsali⁵. Przedstawiona tam pieczęć ma średnicę 90 mm.

Znacznie później, bo w 1894 roku Benedykt Engel odnalazł w toruńskim archiwum pieczęcie o XIV-XV wiecznej proveniencji. Były to m.in. dwa typy pieczęci, różniące się jedynie kształtem tarczy herbowej, używanych przez wójtów chełmińskich rezydujących na stałe w Lipienku, a pochodzących z I połowy XV wieku⁶. Przedstawiają sinusoidalne pasy, takie same jak na chorągwi grunwaldzkiej⁷. Pierwsza, o średnicy 29 mm, prezentuje dwa sinusoidalne pasy wpisane na tarczy gotyckiej, ponad którymi znajduje się krzyż.

Druga, w przeciwieństwie do pierwszej, bardzo dobrze zachowana, również o średnicy 29 mm, przedstawia dwa, bardzo mocno wyartykułowane, pasy sinusoidalne z krzyżem w zagłębieniu górnego pasa. Napis w otoku brzmi: + *sigillum advocati colmensis*. Tę woskową pieczęć przywieszono przy dokumencie z 1450 roku. Engel wskazał także na trzy średniowieczne, opłatkowe pieczęcie przedstawiające herb na pismach wystawionych przez Radę Miasta. Pierwsza, o średnicy 19 mm występuje na dokumencie z 1481 r. i ma herb o trzech rzędach potrójnych wybrzuszeń, bez krzyża⁸. Druga, o średnicy 20 mm, występująca na dokumencie z 31 stycznia 1484 r. prezentuje herb o czterech rzędach sinusoidalnych, również bez krzyża⁹. Trzecia, o średnicy 22 mm, z trzema rzędami wybrzuszeń i krzyżem greckim na grzbiecie środkowym znana jest z dokumentu z 24 lutego 1488 roku¹⁰.

Pieczęć wójta chełmińskiego rezydującego w Lipienku z pocz. XV wieku, wg B. Engla
Fot. M.G. Zieliński

Bardzo ważne jest, że na każdym z tych herbów jest po dziewięć grzbiętów. Jest to niezwykle charakterystyczna cecha chełmińskiego herbu miejskiego, która może służyć do jego identyfikacji. Na znaku wójtowskim są jedynie cztery grzbiety, a krzyż jest zawieszony ponad środkowym obniżeniem górnej fali. Na herbie Rady krzyż jest posadowiony na szczycie środkowego pasa. Wymienione powyżej trzy pieczęcie prezentują zupełnie inny typ „fal” niż te, które są umieszczone na pieczęciach wójtowskich. Są to trzy rzędy trzech parabolicznych wybrzuszeń, lub w wersji sinusoidalnej o bardzo słabo artykułowanych zakrętach. Przyglądając się drugiemu z sygnetów ma się wrażenie, że w tym przypadku miały być rytowane parabole, jednak skala i nieprecyzyjność narzędzi nie pozwoliły do końca oddać istoty. Łatwiej bowiem wyrzeźbić falisty pas w postaci sinusoidy, aniżeli pas z przewężeniami na styku parabol. Znaki na obu typach pieczęci można oczywiście interpretować jako fale rzeczne lub jako pagórki, ale z całą pewnością nie można twierdzić, że herb wójtowski i radziecki są identycznymi znakami. Aczkolwiek są bardzo podobne do siebie, to jednak po głębszej analizie dostrzegamy zasadnicze różnice. Mamy do czynienia z dwoma różnymi herbami, uznawanymi za chełmińskie, których kompilacji próbuje się dokonać współcześnie, tłumacząc genezę chełmińskiego herbu. Obie wersje występowały w tym samym czasie, przy czym pierwsza, z trzema rzędami potrójnych parabol, była herbem władz samorządowych miasta. Druga, o bardzo mocno zaznaczonych zakrętach fali, znakiem wójta chełmińskiego reprezentującego zwierzchność Zakonu nad miastem. Warto zwrócić również uwagę na fakt, że herb wójtowski nie pojawia się po przejściu miasta pod władzę biskupów chełmińskich. Niewątpliwie fakt ten należy wiązać z zanikiem tego urzędu, a nie z transformacją formy. Chorągiew grunwaldzka wykazuje podobieństwo do herbu wójtowskiego: cztery grzbiety na zasadniczej połaci chorągwi i

Mała pieczęć radziecka z 1481 r., wg B. Engla
Fot. M.G. Zieliński

Mała pieczęć chełmińska używana w latach 1364-1500, wg B. Engla Fot. M.G. Zieliński

dowodziłoby zakończenia procesu ich heraldyzacji najdalej w XV wieku¹¹. Nie odnaleziono natomiast żadnego wizerunku krzyżowca umieszczonego na tarczy herbowej. Engel wydobył z zapomnienia jeszcze dwie pieczęcie z przedstawieniem krzyżowca. Pierwsza, o cechach romańskich, nawiązuje formą do wielkiej pieczęci odnalezionej przez Vossberga. Jest jednak mniejsza. Jej średnica wynosi 45 mm. Na potrójnej arkadzie znalazły się jednak nie trzy, a pięć wież. Napis w otoku brzmi: SIGILLVM BVRGENSIVM IN COLMEN. W toruńskim archiwum można ją zobaczyć na wielu dokumentach z przełomu XIV i XV wieku¹². Niestety, w większości przypadków jest ona bardzo mocno uszkodzona, w szczególności w partii godła. Jest to wynik nieodwrotnego przełamania pieczęci przy otwieraniu dokumentu. Marian Gumowski uznał, że ta mniejsza pieczęć radziecka mogła powstać w XIII wieku. Jest to wielce prawdopodobne. Znalazł ją natomiast na dokumentach z lat 1364-1500¹³. Druga, o cechach gotyckich, powstała zapewne w czwartym dziesięcioleciu XV wieku. Engel odnalazł ją na dokumentach z lat 1438-1721. Cezurę tę należy jednak przesunąć obecnie aż po rok 1770¹⁴. Pieczęci tej w okresie średniowiecznym używało rycerstwo ziemi chełmińskiej, a w nowożytnym magistrat. W legendzie pieczęci znajduje się napis: SIGILLVM BVRGENSIVM IN CVLMEN. W odróżnieniu od analogicznej pieczęci o cechach romańskich, potrójne arkady zostały zastąpione gotyckim baldachimem. Na proporcu niesionym przez jeźdźca widnieją wyraźne trzy poprzeczne pasy.

Najwięcej uwagi chełmińskiemu herbowi poświęcił M. Gumowski. Szczególnie ważnym jest tu artykuł opublikowany w 1939 roku w którym zebrał przede wszystkim wyniki badań Vossberga i Engla¹⁵. Chełmińskie pieczęcie w toruńskim archiwum badał najpierw w 1932 i 1934 roku, a następnie w latach 1947-48. Niestety, w rozważaniach na temat treści herbu wyszedł z

krzyż zawieszony ponad obniżeniem. Herb wójta mógł przedstawiać, tak jak chce tego Długosz w odniesieniu do chorągwi grunwaldzkiej, fale rzeczne. Herb władz samorządowych różnił się zasadniczo formą i treścią. Nie ma w tym nic nadzwyczajnego bowiem wielkie średniowieczne miasta, a do takich zalicza się Chełmno, używały wielu pieczęci: miejskiej czyli radzieckiej, obywatelskiej, pospolitej, ławniczej i wójtowskiej. Na każdej z nich zwykle widniały inne wyobrażenia. Omówione przykłady wskazują, że tak też było w przypadku Chełmna. Powyższa koncepcja jest tylko hipotezą, ponieważ jednoznaczne rozstrzygnięcie problemu jest niemożliwe, gdyż jego istota leży w sferze interpretacyjnej znaczenia falistych pasów na najstarszych pieczęciach miejskich.

Wszystkie powyżej opisane godła z „falami” umieszczone zostały na tle tarczy herbowej, co

Mała pieczęć chełmińska używana w latach 1438-1770, wg B. Engla Fot. M.G. Zieliński

DO
SZLACHETNEGO
MAGISTRATU
MIASTA CHELMNA

Jako (a) wferkie rzeki, z którego wychodził młyn, do tegoż pancerz, aby znawc i typy: tak y ta Xyga (ktory zabranie y rękopisno z Przasnycy Magistrate Chelmskiego ma fucioi podoboznie) przeszły Drukarz Przej. do Włochy SZLACHETNI MCI PANOWIE MIASTA CHELMNA BURMISTRZE Y RADNI wraca fe rąk: abyż innych posacznicy y użyteczny ar-chodzicia.

Dzielo to jest woszego nigdy w tym Smacie Kalligi, y godzisz w tymże Mście Szczęsno, który rozpoznamy radami fucioi spraszcz: urząd Magistratu, y spraszczkami napędziasz AKTA Sąta fucioi wyrokami: niepraszczal czasu, nieco fucioi od Urządowych fucioi zbyczającego, tożyc tak ka urzędzemu fucioi w nauce Praca rozgłosz: jako też ka powieszczemu fucioi zład innych polityczni. Uczestnicy rozpoz w Przasnycy Krakowskiej Akademii, potym w Krakwie Chelmskiego Senatu ofiadzany, a ofiadzisz przez (b) mądrosz znowemu, try Xygi AUTOR zofiarisz w niy dotąd: jako, niepraszczemy tydo, ka (c) bez ofiadz gwanowicy y rozumieniu Praca, y użyteczny Praszczkami mairzności mairz. Szczęsno ofiadzisz trza w Włochy Zygichy pamiel: jako Trzecz tegoż mairzno Dzielo fucioi ofiadzisz podaniem do druku (d) bez zardzności użyzycy użyzycim: gubizy Magy fucioi fucioi

(a)

(b) Ect. 1. 97. Ad locum unde exeat fucioi reventant, in locum fucioi.

(c) Arcedecimas me figurata. Sapient. 11. 13.

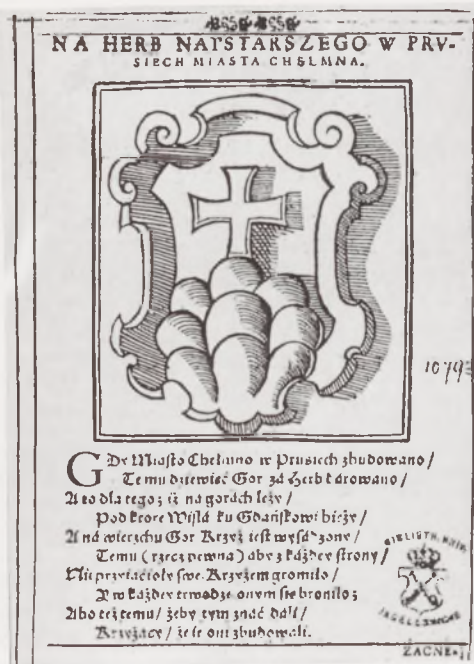
(d) Quam sine fucioi dicitur Cap. 11. 13.

(e) Sine invidia committitur fucioi.

Jakub Czechowicz, Praktyka kryminalna..., Chełmno 1769

Fot. M.G. Zieliński

założenia, że pasy sinusoidalne i paraboliczne to *woda bieżąca*. W związku z tym nawet na wyciskach pieczęci, o średnicy 34 mm, z napisem SECRETVM CIVITATIS COLMENI znalezionych przez niego na dokumentach z lat 1683-1749 dostrzegł: *trzy rzędy fal, z krzyżem na fali środkowej*¹⁶. Aczkolwiek nie zamieścił wizerunku tej pieczęci, to jednak nie ulega najmniejszej wątpliwości, że jest ona identyczna z tą, którą zilustrował w 1905 roku Wiktor Wittyg. Dla tego badacza nie ulegało najmniejszej wątpliwości, że omawiana pieczęć opłatkowa przedstawia *dziwięć pagórków w trzech rzędach z krzyżem kawalerskim pośrodku*¹⁷. Ta sama pieczęć została przyłożona na liście mieszczan chełmińskich do Rady Miasta Torunia z 27 stycznia 1766 roku¹⁸. Znajdujemy ją również w archiwum toruńskim na dokumencie z 1 grudnia 1770 roku¹⁹. Przedstawia ona rzeczywiście trzy rzędy pagórków na tle renesansowej tarczy. W konsekwencji Gumowski postawił hipotezę, którą powtórzył w 1957, że *z fal zrobiono 3 rzędy pagórków*. Za sprawcę *nieporozumienia co do tego* uznał dzieło Jakuba Czechowicza pt.: *Praktyka kryminalna z 1769 roku*, w którym przedstawiono herb miasta z *dziwięcioma pagórkami w trzech rzędach nad falą rzeczną, z równoramiennym krzyżem na tle środkowego pagórka*. W tym ostatnim twierdzeniu Gumowski popełnił daleko idący błąd. Dzieło Czechowicza nie jest bowiem pierwszym, w którym przedstawiono chełmiński herb z tak bardzo wyraźną formą wzgórz. Jednakże w ostatnim swoim słowie na temat chełmińskiego herbu, zawartym w pracy: *Herby miast polskich*²⁰ stwierdził: *Herbem Chełmna był początkowo Krzyżak na koniu, ale już w XIV w. zaczęto używać herbu z wyobrażeniem trzech rzędów pagórków z krzyżem pośrodku. Herb ten figuruje na szeregu pieczęci. Na chorągwi miejskiej zdobytej pod Grunwaldem przedstawiono go w wersji nieco zmienionej, zamiast pagórków występują tu dwie rzeki, między którymi widnieje krzyż (sic!)*. Tej opinii nie uwzględnił Zenon Hubert Nowak, który jako kolejny badacz, poruszył kwestię herbu. Przyjął, że faliste pasy, symbolizujące *dwie rzeki równolegle płynące w XVI wieku ewoluowały, przybierając formę pagórków*²¹. W owym przekonaniu umocnił go wizerunek herbu z 1565 r. zawarty w jed-

Herb miasta Chełmna wg drzeworytu w pracy Pawła Kuszewicza, *Prawa chełmińskiego poprawionego ksiąg pięcioro*, Poznań 1623 *Fot. M.G. Zieliński*

nym z rękopisów znajdujących się w Bibliotece PAN w Gdańsku²². Niestety, odnaleziony przez Nowaka herb nie jest herbem miasta. Wprawdzie przedstawia on trzy białe, sinusoidalne pasy na czerwonym tle, to jednak napis ponad nim jest jednoznaczny: *Des Cölmischen landes*.

Ostatnim historykiem, który wypowiedział się w sprawie chełmińskiego herbu jest Rafał Wolski²³. Autor ograniczył się jednak do poprawnego zestawienia prezentowanych w dotychczasowej literaturze faktów, nie wnosząc w zasadzie nowych rozstrzygnięć. Wszyscy wymienieni powyżej historycy koncentrowali uwagę na najstarszych, średniowiecznych źródłach. Pominięto praktycznie milczeniem losy herbu w XIX i XX wieku. Nie uwzględniono zupełnie w rozważaniach egzemplifikacji na terenie samego miasta. Zasadniczym problemem związanym z herbem Chełmna jest określenie, którego znaku winno używać miasto. Czy powinien być to krzyżowiec, *woda bieżąca*, czy też pagórki. Pytanie to dotyczy więc zasadniczej treści herbu. Czasy średniowiecza, jak widać to z zaprezentowanego stanu badań, nie przynoszą jednoznacznej

odpowiedzi. By dojść do konkluzji trzeba prześledzić losy chełmińskiego herbu w wiekach późniejszych. Już w 1623 r. wybitny prawnik, Paweł Kuszewicz w dziele pt. *Prawa chełmińskiego poprawionego... ksiąg pięcioro* zapisał:

Gdy miasto Chełmno w Prusiech zbudowano
Temu dziewięć gór za herb dano
A to dlatego, iż na górach leży,
Pod którą Wisła ku Gdańskowi bieży.
A na wierzchu gór krzyż jest osadzony,
Temu (rzecz pewna) aby z każdej strony
Nieprzyjaciół swe krzyżem gromiło,
A w każdej trwodze onym się broniło
Abo też temu, żeby tym znać dali
Krzyżacy, że je oni zbudowali.

Ponad tym tekstem umieszczono w barokowym kartuszu z wolutami herb miasta Chełmna z przedstawieniem dziewięciu pagórków w układzie 3:3:3. Ponad najwyższym, środkowym wzgórzem znalazł się krzyż równoramienny, rycerski. Natomiast w trzecim wydaniu tegoż dzieła z 1697 roku wydawca umieścił herb z jeźdźcem dzierżącym banderę z przedstawieniem pagórków w układzie 3:3:3, z równoramiennym krzyżem na środkowym wzgórzcu. Ów jeździec to już nie średniowieczny krzyżowiec, ale Sarmata ubrany w nowożytną zbroję. Ponad tym herbem po raz pierwszy odnajdujemy koronę. W świetle dotychczasowych badań, herb zamieszczony w pierwszym wydaniu dzieła Kuszewicza, jest pierwszym, w którym rysunek pagórków nie może budzić najmniejszych wątpliwości, zwłaszcza

cza, że poniższy wiersz nie daje możliwości innej interpretacji. Trudno posądzać Kuszewicza, mieszczanina chełmińskiego, że nie znał miejscowej tradycji, że coś nieświadomie zniekształcił. Trudno też suponować, by przy tak wyraźnej argumentacji dla herbu z pagórkami, można było mówić o jakiegokolwiek transformacji w II połowie XVI wieku. Trzeba postawić pytanie, czy należy rozważać problem zasadniczej zmiany treści chełmińskiego herbu, przeistoczenie się fal rzecznych w góry.

Na dzieło Kuszewicza powołał się w XVII wieku Joannes Christoph Hartknoch, przytaczając opis chełmińskiego herbu w *Alt und neues Preussen oder Preussischer Historien*²⁴. Na pieczęci Akademii Chełmińskiej pochodzącej najprawdopodobniej z 1692 r. umieszczono u stóp Najświętszej Marii Panny wizerunek wzgórz w układzie 4:3:2, przy czym równoramienny krzyż znalazł się na wzgórzu środkowym środkowego rzędu. Pagórki w tym wizerunku herbu mają owalny kształt.

Podobny układ pagórków występuje w herbie widniejącym na ołtarzu Matki Bożej Bolesnej z Kaplicy Cudownego Obrazu fary chełmińskiej fundowanym w 1699 roku. Herb

Herb Chełmna z ołtarza Matki Bożej Bolesnej w fary chełmińskiej (1699 r.)

Fot. M.G. Zieliński

Pieczęć Akademii Chełmińskiej z ok. 1692 r.

Fot. M.G. Zieliński

miasta znalazł się tu w sąsiedztwie godła Rzeczypospolitej Obojga Narodów. W herbie tym równoramienny krzyż umieszczono ponad wzgórzami. Na uwagę zasługuje fakt, że trzy rzędy wzgórz wznoszą się jakby nad lustrem wody. Jest to pierwsze, znane nam przedstawienie w którym użyto kolorów. Fale rzeczne, pagórki i krzyż są złote, tło jest srebrne. O takiej kolorystyce mogła zdecydować kompozycja kolorystyczna całego

oltarza (srebro i złoto), aczkolwiek herb Rzeczypospolitej jest kolorowy (czerwień, błękit, srebro, złoto).

Gdy w 1721 roku fundowano wielki dzwon na wieżę chełmińskiego ratusza, umieszczono na jego płaszczu jednocześnie dwa znaki miejskie: gotycką pieczęć z rycerzem na koniu i herb z pagórkami, co jest najlepszym dowodem, iż miasto używało jednocześnie kilku symboli. Wygląd tego drugiego jest następujący: w prostokątnym polu o zaokrąglonych narożach dziewięć wzgórz o kulistym kształcie z równoramiennym krzyżem na środkowym. Ponad herbami umieszczono koronę. Wydaje się, że akt ten można wiązać z faktem wzięcia miasta pod opiekę królewską, bądź w ogóle przynależności do Rzeczypospolitej. W tym miejscu wypada zaznaczyć, że Chełmno było w latach 1454 – 1505 miastem królewskim. Od 1505 roku aż po 1772 pozostawało w rękach biskupów chełmińskich. Mimo to, król Zygmunt August obdarzył miasto przywilejami w latach 1556, 1558, 1563, 1572; Jan Kazimierz w 1657; Jan III w 1693, August II w 1713.

Wizerunek i opis herbu Chełmna zamieścił Jerzy Fryderyk Steiner na planie miasta z połowy XVIII wieku. Brzmi on w tłumaczeniu na język polski następująco: *Jest to miasto bardzo sławne i podobno zbudowane zostało na dziewięciu górach. Dlatego też w swoim*

miejskim herbie umieściło ono dziewięć gór uszeregowanych w trzech rzędach – jeden nad drugim, a w górze, nad środkową górą, krzyż. J. F. Steiner umieścił herb w owalu z napisem: SIGILLUM CIVITATIS CULMENSIS ²⁵.

Z czasu ustanowienia w Chełmie kolonii Akademii Krakowskiej w 1756 r. pochodzi tłok pieczętny, o średnicy 49 mm, Akademii Chełmińskiej przechowywany w Muzeum Ziemi Chełmińskiej ²⁶. Widać na nim dziewięć wzgórz w trzech rzędach nad falami rzecznyymi z równoramiennym krzyżem kawalerskim pośrodku. Pagórki mają tu kształt kulisty. Na herb ten nałożono symbole Akademii Krakowskiej: dwa skrzyżowane berła i koronę.

Z tego samego okresu, tzn. z 1742 r., pochodzi herb z dziewięcio-

Pieczęć Akademii Chełmińskiej z ok. 1756 r.

Fot. M.G. Zieliński

ma pagórkami rzeźbiony na marmurowej płycie i umieszczony ponad wejściem do kościoła w Szynychu – wsi należącej wówczas do miasta. Niestety, z okresu przedrozbiorowego nie posiadamy żadnych miejskich przedmiotów codziennego użytku ozdobionych herbem. Nie umieszczono go nawet na księgach rachunkowych ²⁷. Nie udało się też odnaleźć jakiegokolwiek wpisu w tychże księgach mówiącego o sprawach związanych z miejskimi insygniami. Liczne są jedynie wpisy o zakupie *barwy*, czyli liberii dla niższych urzędników miejskich ozdabianych zwykle herbem.

Omawiany wizerunek był również w użyciu po pierwszym rozbiorze. W 1797 roku profesor Akademii Chełmińskiej, Jan Kanty Grodzki, sporządzając tłumaczenie książki elokacyjnej z połowy XVIII stulecia, zamieścił na odwrociu strony tytułowej, w barokowym kartuszu, na owalnej tarczy herb miejski. Powyżej dodał tytuł: *Starożytna pieczęć większa miasta Chełmna*. Mimo, że sam herb przedstawia jeźdźca na koniu trzymającego

Herb Chelмна na fasadzie kościoła w Szynychu z 1747 r.

Fot. M.G. Zieliński

chorągiew z przedstawieniem pagórków w układzie 3:3:3 i krzyżem na środku, to poniżej zamieścił po łacinie opis zaczerpnięty z dzieła Hartknocha: *Insignia huic Urbi data sunt 9 montes, quorum uni crux infixata est. Montes propterea dati sunt, quia urbs ipsa Culmensis in montibus sita est, crux vero, quoniam a cruciferis condita est*²⁹. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę, że Kuszewicz, a za nim Hartknoch, Steiner i Grodzki twierdzą, że herb przedstawia wzgórze na których usytuowane jest miasto. Warto również podkreślić, że chociaż zmienia się układ wzgórz, to jednak zawsze jest ich dziewięć. Wreszcie należy odwołać się do etymologii słowa *Chelмно* czy też bezpośrednio do łacińskiej nazwy *Culmen*. Jedno i drugie bierze swój początek od słowa *góra*. Herb Chelмна z przedstawieniem pagórków koresponduje więc nie tylko z położeniem na wzgórzach, ale również z nazwą.

Widzimy go na pięknej pieczęci płatkowej z 1803 r. w jednej z ksiąg hipotecznych²⁹. Pagórki występują w układzie 3:3:3. Równoramienny krzyż umieszczono na środkowym pagórku środkowego rzędu. Wzniesienia

Tłok pieczętny z herbem miasta na renesansowej tarczy, koniec XVIII w. (?). (Zbiory Muzeum Ziemi Chełmińskiej)

Fot. M.G. Zieliński

mają kształt kulisty. Zapewne też z okresu bezpośrednio po pierwszym rozbiórze pochodzi tłok pieczętny o średnicy 36 mm, przedstawiający pagórki, z tą tylko różnicą, że umieszczono je na renesansowej tarczy, powyżej której jest pruski orzeł. Dookoła biegnie napis: KOEN: PREUSS: MAGISTRAT ZU CULM³⁰. Krzyż rycerski umieszczono na środkowym pagórku środkowego rzędu. Za takim datowaniem przemawia kształt tarczy wyraźnie nawiązujący do pieczęci sekretnej używanej przed rozbiorem. Również z tym okresem należy wiązać pieczęć, powstałej w 1772 r. gminy ewangelickiej, aczkolwiek odcisk znamy z dokumentu pisanego w 1817 roku³¹. Widnieje na niej dziewięć pagórków w układzie 4:3:2. Na samym szczycie zamiast krzyża znalazł się rysunek zboru.

Tłok pieczętny z okresu Księstwa Warszawskiego (Zbiory Muzeum Ziemi Chełmińskiej)
Fot. M.G. Zieliński

Również na tłokach pieczętnych okresu Księstwa Warszawskiego herb występuje w takiej właśnie wersji. Tłok pieczętny o średnicy 26 mm, z napisem: MAGISTRAT MIASTA CHEŁMNA o układzie pagórków 3:3:3 i krzyżem kawalerskim na najwyższym, środkowym wzniesieniu, a także tłok z okresu po 29 kwietnia 1811 r. z napisem: KRÓLEWSKO-SASKO XIĘSTWA WARSZAWSKIEGO M: CH: URZĄD LEŚNY są przechowywane w Muzeum Ziemi Chełmińskiej³². W tym drugim przypadku herb miasta, wyobrażony przy pomocy dziewięciu kul bez krzyża, umieszczono poniżej kartusza z godłem Księstwa Warszawskiego. Tłok ten został wybity po wydaniu

dekretu władz Księstwa, nakazującego umieszczenie na pieczęciach miejskich godła państwowego. Tłok chełmiński jest świetnym dowodem na to, iż nie zachowany obecnie dekret nie dyskwalifikował, jak sądzą wielu historyków, herbów miejskich. Można sądzić, iż nakazywał jedynie używanie herbu państwowego, pozostawiając jednocześnie pewną lukę interpretacyjną co do używania godła lokalnych.

Po zakończeniu wojen napoleońskich, 23 czerwca 1815 r. władze pruskie zażądały zdania dotychczasowych pieczęci. Nowa pieczęć magistracka, o średnicy 27 mm, zawierała owalną tarczę z dziewięcioma pagórkami w układzie 4:3:2 i krzyżem kawalerskim ponad nimi. Ponad tarczą umieszczono orła pruskiego, a dookoła napis: SIEGEL DER MAGISTRATS DER STADT CULM³³. Podobny herb znalazł się na pieczęci z napisem: SIEGEL DER STADTVÉRORDNETEN ZU CULM³⁴.

W kościele parafialnym w Tucholi znajduje się hostiarka z 1837 r. z cechą miejską Chełmna przedstawiającą dziewięć wzgórz w układzie 3:3:2:1 i równoramienny krzyż na najwyższym szczycie³⁵. W Muzeum Ziemi Chełmińskiej odnajdujemy natomiast odznaczenia Bractwa Strzeleckiego z 1839 i 1882 roku na których widnieje herb miejski z pagórkami. Na pierwszym są one w układzie 4:3:2, a na drugim w układzie 3:3:2:1³⁶. W obu przypadkach krzyż umieszczono na samym szczycie kopca. O ile w pierwszym wypadku nawiązuje on jeszcze formą do kawalerskiego, o tyle w drugim przypadku jest to już krzyż łaciński. Jest to pierwszy znany nam przy-

Tłok pieczętny chełmińskiego Urzędu Leśnego – po 29 kwietnia 1811 r. (Zbiory Muzeum Ziemi Chełmińskiej)
Fot. M.G. Zieliński

kład użycia krzyża łacińskiego w herbie miasta. Około 1860 roku umieszczono herb z pagórkami na fasadzie frontowej Ratusza ³⁷. W 1880 r. w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego* zapisano: *Na herbie miejskim jest wyraźonych 9 pagórków i krzyż podniesiony krzyżacki* ³⁸. W tym samym czasie, a więc w okresie nasilającej się germanizacji, najprawdopodobniej na polecenie centralnych władz pruskich, herbem zainteresowały się władze miejskie. Podjęte wówczas działania zmierzały do zmiany herbu miasta. Miejskowa gazeta „*Kulmer Zeitung*” już w 1871 roku używała herbu z Krzyżakiem, który dzierżył proporzec z przedstawieniem pagórków. Również w nagłówku pism miejskich z tego roku umieszczano pruskiego orła z tarczą piersiową przedstawiającą jeźdźca ³⁹. Z całą pewnością duży wpływ miały tu publikacje Vossberga i Schultza ⁴⁰. W 1872 roku krótka notatka, prawdopodobnie pióra Schultza, o chełmińskim herbie z Krzyżakiem znalazła się w *Illustrierte Zeitung* ⁴¹. W 1887 r. Steinbrecht określił kolorystykę herbu z przedstawieniem Krzyżaka na koniu, aczkolwiek nieco wcześniej berliński urząd heraldyczny stwierdził, że nie ma żadnych podstaw do wnioskowania o kolorystyce. W sprawie herbu konsultowano się w 1891 roku z Gdańskiem, Elblągiem, Toruniem, Chojnicami, Malborkiem, Grudziądzem. Zapewne też dopiero w tym czasie miasto sprawiło dużą pieczęć o średnicy 50 mm, z przedstawieniem Krzyżaka na koniu pod baldachimem i z napisem w otoku: SIGILLUM CIVITATIS CULMENSIS ⁴².

Tłok pieczętny Magistratu Miasta Chełmna z okresu po 1815 r. (?). (Zbiory Muzeum Ziemi Chełmińskiej)

Fot. M.G. Zieliński

Odnazka Bractwa Strzeleckiego z 1882 r. (Zbiory Muzeum Ziemi Chełmińskiej)

Fot. M.G. Zieliński

Jest ona bardzo mocno wzorowana na gotyckiej pieczęci miejskiej. Na proporcju niesionym przez jeźdźca widnieją pagórki. Być może z tego też czasu pochodzi owalny tłok pieczętny, o wymiarach 35 x 28 mm, z napisem: ELOCATIONS DEPUTATION ZU CULM. Pod kopytami konia z rycerzem znalazły się pagórki o układzie 4:3:2 i krzyżem na samej górze ⁴³. Mała pieczęć, o średnicy 18 mm, tłoczona w papierze, z napisem: SIGILLUM CIVITATIS CULMENSIS z Krzyżakiem na koniu, pod którego kopytami dziewięć pagórków w układzie 4:3:2 i krzyżem pojawia się już na dokumentach z 1878 roku ⁴⁴. Analogiczny wizerunek widzimy na innym tłoku o średnicy 28 mm przechowywanym w Muzeum Ziemi Chełmińskiej ⁴⁵. W niemieckich publikacjach z lat dziewięćdziesiątych omawiających heraldykę miast państwa pruskiego reprodukowany jest herb z Krzyżakiem ⁴⁶.

Wielka pieczęć Chełmna z końca XIX wieku. (Zbiory Muzeum Ziemi Chełmińskiej) Fot. M.G. Zieliński

sięgnięciu opinii u ówczesnego dyrektora Muzeum Wielkopolskiego Mariana Gumowskiego, przesłał władzom miasta kolejną dyrektywę: *Celem oparcia godła miejskiego na tradycjach polskich winien Magistrat przedłożyć Radzie miejskiej wniosek o zmianę godła w myśl wywodów Dr Gumowskiego. W związku z tym postanowiono zmienić herb z Krzyżakiem, przywodzący na pamięć czasy germanizacji, na herb z dziewięcioma górami. W protokole z posiedzenia Magistratu z dnia 6 maja 1921 r. zapisano: *Magistrat uchwała godło miasta takie same jakie było za polskich czasów, godło z 9 cioma pagórkami, nad nimi krzyż*. Rada Miasta tę decyzję przegłosowała 19 maja, a władze województwa oraz Ministerstwo Byłej Dzielnicy Pruskiej zatwierdziły 4 czerwca. Wtedy też zapewne powstała pieczęć z napisem w otoku: MAGISTRAT + MIASTA CHEŁMNA (POMORZE)+. Na tłoku tym krzyż łaciński znalazł się na najwyższym, środkowym wzniesieniu. W 1922 r. zlecono opracowanie plastyczne chełmińskiego herbu miejscowemu artyście malarzowi, Antoniemu Piotrowiczowi. Zapewne również on przyczynił się do ustalenia kolorystyki: tło srebrne, pagórki brunatne, krzyż czarny. W Archiwum Państwowym w Toruniu przechowywane są jego projekty⁴⁸. Z tego też czasu pochodzi zapewne malowidło, wykazujące wszelkie cechy warsztatu Piotrowicza, w wieży ciśnień. Jednocześnie pojawiła się nowa pieczęć miasta z napisem: MAGISTRAT + MIASTA + CHEŁMNA + na której umieszczono użyty w poprzedniej pieczęci herb, z tą tylko różnicą, że krzyżowi nadano wyraźny kształt łaciński i posadowiono go na środkowym pagórku. Ta wersja widnieje od tej pory w nagłówkach pism miejskich. Herb z pagórkami obowiązywał przez cały okres międzywojenny. Jak wynika z pisma z 7 października 1932 roku kolorystykę herbu przyjęto zgodnie z wcześniejszym projektem Piotrowicza.*

W 1925 r. umieszczono ten herb na zworniku prezbiterium chełmińskiej fary. Jest to kompilacja pagórków i detali archi-

Mimo zmiany herbu miasta w końcu XIX wieku, a w zasadzie powrotu do nieco zapomnianej już symboliki, jak widać wyraźnie, nie usunięto zupełnie w cień wizerunku z pagórkami. W każdym wizerunku z jeźdźcem występują pagórki. Również w 1912 roku na narożnych chorągiewkach attyki ratusza umieszczono na przemian wizerunek Krzyżaka i dziewięciu wzgórz stylizowanych na sinusoidalne fale.

1 kwietnia 1920 roku – bezpośrednio po powrocie Chełmna do Polski, wojewoda pomorski zażądał *rysunków godła i odcisków pieczęci tak używanych w miastach w czasie przynależności tych miast do Królestwa Polskiego, jak następnie z czasu zaboru niemieckiego i obecnie, a te z dołączeniem wywodu historycznego, omawiającego istniejące w tym względzie uprawnienia*⁴⁷.

8 kwietnia Urząd Wojewódzki, po za-

Herb Chełmna na znaczku stemplowym z okresu dwudziestolecia międzywojennego. (Zbiory Muzeum Ziemi Chełmińskiej)

Fot. M.G. Zieliński

tektonicznych z pieczęci z Krzyżakiem. Trzy lata później herb z pagórkami ozdobił boczny prospekt organowy fary chełmińskiej. Herb ten umieszczono również we winietach miejscowych gazet: „Nadwiślanin”, „Ziemia Chełmińska”, „Przegląd Chełmiński”, oraz na fundowanych wówczas sztandarach organizacji społecznych: Towarzystwa Śpiewaczego „Harmonia” (1925 r.), Towarzystwa Samodzielnych Rzemieślników (1927 r.), Cechu Rzeźnickiego (1927 r.), Towarzystwa Mężczyzn Katolickich (1931 r.), Cechu Piekarzy (1932 r.)⁴⁹. Przetrwiał, chociaż w związku z brakiem zdecydowania władz państwowych co do heraldyki miejskiej, 23 lutego 1931 roku Urząd Wojewódzki, po zasięgnięciu opinii u prezesa Towarzystwa Naukowego Toruńskiego ks. Alfonsa Mańkowskiego, zażądał: *Ponieważ gmina Chełmno bez dostatecznego uzasadnienia przyjęła herb nowy, zdaniem historyków niewłaściwy proszę o rozpatrzenie ponownie sprawy*. Ks. Mańkowski oparł się głównie na badaniach niemieckich historyków z XIX wieku, głównie Vossberga. Stojąc na stanowisku, że herbem miasta winien być wizerunek z najstarszej pieczęci miejskiej opowiedział się za wersją z Krzyżakiem. W obronie przyjętego już godła stanął Jan Nierzwicki – wielce zasłużony miejscowy historyk – amator. Aczkolwiek nie miał zbyt mocnych argumentów w stosunku do tych których użył ks. Mańkowski, to jednak uznał, że są to roszczenia post factum. Miasto herbu nie zmieniło. Żalować natomiast należy, że nie podjęto wszelkich starań by uzyskać zatwierdzenie herbu ze strony ówczesnych władz państwowych, tak jak uczyniło to wiele innych ośrodków. Niemniej jednak w pracy A. Chomickiego, która ukazała się w przededniu drugiej wojny światowej zapisało się: *W tarczy herbowej dziewięć gór w trzy rzędy, nad środkowym wzgórzem krzyż kawalerski*⁵⁰.

W okresie okupacji hitlerowskiej został przywrócony herb z Krzyżakiem na koniu. Projekt nowego herbu wykonano w 1942 roku. Według tego projektu wykonano następnie nowe pieczęcie z napisem: SIEGEL DER STADT KULM. Mimo wcześniejszych sugestii otrzymanych z Królewca i Gdańska, by na proporcu dzierzonym przez jeźdźca umieścić dziewięć wzgórz z krzyżem, ostatecznie zdecydowano się na powielenie motywu z chorągwi grunwaldzkiej z krzyżem rycerskim zwieszonym ponad obniżeniem górnego pasa.⁵¹ Po zakończeniu wojny od tego symbolu definitywnie odstąpiono. Po dzień dzisiejszy w odczuciu miejscowej opinii publicznej kojarzy się on z uciskiem i utratą niepod-

Projekt herbu Chełmna z okresu II wojny światowej. (Zbiory Muzeum Ziemi Chełmińskiej)
Fot. M.G. Zieliński

ległości narodowej. W tym czasie używano herbu z wyobrażeniem dziewięciu pagórków. W początku lat sześćdziesiątych w kolejnych publikacjach dotyczących się miejskiej heraldyki zamieszczano również chełmiński herb. Każde z tych wydawnictw prezentowało zupełnie inny wariant herbu z pagórkami. Pojawił się nawet herb z białoczerwonymi falami stylizowanymi na pagórki⁵². Herb z pagórkami znalazł się na wielu powojennych sztandarach różnych organizacji i instytucji miejskich⁵³. I tak na przykład herb ze wzgórzami i lacińskim krzyżem znajduje się na chorągwi Cechu Ogrodników z 1947 r., Herb wzorowany na osiemnastowiecznej pieczęci Akademii Chełmińskiej pojawił się w 1975 r. na sztandarze Liceum Ogólnokształcącego, a w 1980 na sztandarze Zarządu Rejonowego PCK. W 1983 r. z racji 750 rocznicy nadania praw miejskich, miasto otrzymało własny sztandar w którego rewersie umieszczono herb ze wzgórzami. Obowiązywał on do początku lat 90-tych. 24 czerwca 1991 roku uchwałą Rady Miasta zmieniono rysunek herbu wzorując go na drzeworycie z dzieła Jakuba Czechowicza z 1769 roku, nie zmieniając zasadniczo treści – dziewięć wzgórz. W nowo zatwierdzonym herbie owalne wzgórze z krzyżem rycerskim pośrodku, umieszczono ponad falami rzecznyymi. Rysunek barokowej tarczy z wolutami zaczerpnięto z pierwszego, a koronę, umieszczoną ponad tarczą, z trzeciego wydania dzieła Kuszewicza. Wizerunek tego herbu znalazł się na nowym sztandarze miasta fundowanym w 1994 r. Niefortunnie, na fasadzie Urzędu Miasta umieszczono nowy herb na tle dodatkowej tarczy francuskiej. W efekcie, wiele instytucji przejęło nowy herb z tym błędem. Nie dopracowano także kolorystyki. Ten wizerunek herbu Chełmna powstał bez konsultacji z historykami i heraldykami.

7 listopada 2000 roku władze Chełmna podjęły kolejną inicjatywę zmiany herbu. Nową wersję zaprojektował Lech Karczewski. Dnia 7 listopada 2000 r. Rada Miasta Chełmna podjęła decyzję o zmianie herbu miasta, ustalając, że herb będzie miał: *w tarczy herbowej trzy podłużne pasy faliste, o pięciu zakrętach, ułożone przemiennie od dołu tarczy herbowej w kolorach – czarny, biały, czarny. Na środkowym zakręcie górnego pasa osadzony krzyż rycerski barwy czarnej na czerwonym tle*⁵⁴. We wstępnie zaaprobowanej wersji, chociaż odwołano się do Długosza, to jednak zerwano z kolorystyką tego przekazu. Zaproponowana kolorystyka jest pełnym novum. Białoczarne fale mają przywołać na pamięć czasy pierwotnej, krzyżackiej świetności miasta. Czerwień tła ma symbolizować okres polskiej zwierzchności. Powyższa decyzja jest nie tylko zerwaniem z wielowiekową tradycją dotychczas obowiązującego herbu, ale też próbą wprowadzenia do heraldyki znaku, który tak w sensie treści jak i kolorystyki jest swobodną, współczesną kompozycją. Wniosek o akceptację wysłano do Komisji Heraldycznej przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych i Administracji. W odpowiedzi stwierdzono: *Komisja Heraldyczna nie znajduje uzasadnienia dla zmiany dotychczasowego herbu miasta... aczkolwiek zauważono, że wzór ten wykazuje odstępstwa od zasad poprawnej kompozycji*⁵⁵.

Miasto o wielowiekowej i tak bogatej tradycji jak Chełmno winno mieć herb wyrastający z tejże tradycji i odzwierciedlający całą jej barwność i złożoność. Chełmno, jak rzadko które miasto w Polsce, posiada bardzo bogatą tradycję heraldyczną, udokumentowaną wieloma przykładami. Na ukształtowanie się chełmińskiego herbu miało wpływ wiele czynników – może dlatego tak trudno określić dziś najbardziej „poprawną” formę. Niemniej jednak w imię „porządkowania” nie wolno zatracać świadectw przeszłości mocno wrosniętych w tradycję, gdyż grozi to utratą społecznej świadomości historycznej. W świetle przedstawionych powyżej faktów i zgodnie z koncepcją heraldyki, iż herbem miasta powinien być najdłużej obowiązujący, ale też uwzględniając opinię, że musi być to godło funkcjonujące w życiu danej społeczności, godło „żywe”, pod rozważę można wziąć jedynie wersję z krzyżowcem bądź z pagórkami. Odnoszenie się do znaku o falistych pasach jest odwołaniem się do martwej tradycji, która w społeczeństwie chełmińskim nie funkcjonuje od około pięciu stuleci. Natomiast odwołanie się do wersji z Krzyżakiem przywołuje na

pamięć nie tyle czasy wspaniałych początków miasta, co niechlubne przejawy niemieckiego nacjonalizmu XIX i XX wieku. Postawione powyżej warunki spełnia jedynie herb z wizerunkiem dziewięciu gór. Wszystko wskazuje na to, iż godło to funkcjonowało od czasu lokacji. Jako herb występuje już bardzo wyraźnie w XV wieku⁵⁶. Jest to rzeczywiście bardzo stara metryka w kontekście heraldyki miejskiej. Od owego czasu funkcjonuje nieprzerwanie po dzień dzisiejszy. Pewnych kłopotów, w związku z licznymi wersjami, może nastręczać ustalenie najwłaściwszego rysunku herbu. Z całą pewnością problemem nie jest ustalenie kształtu tarczy, ani też obecność korony ponad tarczą, gdyż są to dodatkowe dekoracje, takie same jak anioł w herbie Torunia, czy korona w przypadku Warszawy lub Krakowa. Owszem, czasami ich wymowa historyczna jest tak silna, że bezwzględnie trzeba uszanować te elementy. Najważniejszą jednak kwestią jest ustalenie poprawnej treści herbu. W przypadku chełmińskiego herbu aksjomatem jest dziewięć gór i krzyż. Sięgając do najstarszych przykładów uznać należy, że pagórki winny być rozlokowane w trzech rzędach, po trzy w każdym. Trudno natomiast orzec o ich kształcie. Mogą być koliste bądź elipsoidalne. Z całą pewnością krzyż równoramienny powinien być ulokowany na środkowej górze, w środkowym rzędzie. Wydaje się, że w przeszłości stosowano krzyż rycerski, aczkolwiek obserwacja wielu odcisków pieczętnych, z racji słabej czytelności, nie daje całkowitej pewności. Fale rzeczne są raczej elementem późniejszym, dodanym w okresie baroku. Kolorystyka jest najtrudniejszym zagadnieniem. Z historycznego punktu widzenia istnieje możliwość powtórzenia barw z ołtarza w chełmińskiej farze lub kolorystyki ustalonej w okresie dwudziestolecia międzywojennego. W pierwszym przypadku należałoby zastosować jednak pewną modyfikację, a mianowicie krzyż powinien zyskać kolor czarny z racji umieszczenia go na tle pagórka.

Przypisy:

- 1 J. Długosz, *Banderia Prutenorum*, wyd. K. Górski, Warszawa 1958, s. 82-84.
- 2 J. Długosz, *Dzieje Polski*, przekład K. Mecherzyński, t. IV, w: *Dzieła wszystkie*, t. V, Kraków 1869, s. 40.
- 3 F. A. Vossberg, *Geschichte der Preussischen Münzen und Siegel von frühester zeit bis zum Ende der Herrschaft des Deutschen Ordens*, Berlin 1843, s. 30; tab. XIII, poz. 1.
- 4 M. Gumowski, *Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV wieku*, *Rocznik TNT*, 1957, z. 2, s. 50, podaje, że Vossberg znalazł ją na dokumencie z 1343 r., co jest raczej błędem drukarskim.
- 5 E. Schauder, *Thornan. Die Kulmer Glocke im Dom zu Upsala*, w: *Festschrift zur 725-Jahr-Feier der Stadt Kulm, Bremen 1957*; też, w: *Kulm an der Weichsel. Stadt und der Geschichte 1232-1982*, Bremerörde 1982.
- 6 B. Engel, *Die mittelalterlichen Siegel des Thorner Rathsarchivs*, Thorn 1894, s. 3n; tab. II, poz. 32,33.
- 7 Archiwum Państwowe w Toruniu (dalej APT), *akta Miasta Torunia* (dalej AMT), katalog I, sygn.: 1277; katalog III, sygn.: 4584. B. Engel wskazał ponadto dokumenty pod sygnaturami: 638 i 951. Na pierwszym, datowanym przez Engla na lata ok. 1400-1410, w zasadzie brak pieczęci; a drugi ma zupełnie inną pieczęć.
- 8 APT, AMT, kat. I, sygn.: 2330; B. Engel, op. cit., s. 9; tab. IV, poz. 81. Według pomiarów Engla pieczęć ta ma 15 mm średnicy.
- 9 APT, AMT, kat. I, sygn.: 2458; B. Engel, op.cit., s. 9; tab. IV, poz. 82. Engel dostrzegł na tej pieczęci paraboliczne wybrzuszenia.
- 10 APT, AMT, kat. I, sygn.: 2543; B. Engel, op. cit., s. 9; tab. IV, poz. 83.
- 11 Zdaniem J. Szymańskiego: *wynik procesu heraldyzacji powinien decydować o dzisiejszym kształcie herbu miejskiego*. J. Szymański, *Herb – znak samorządowej wspólnoty*, w: *Polskie tradycje samorządowe a heraldyka*, pod red. P. Dymmela, Lublin 1992, s. 95.
- 12 APT, AMT, kat. I, sygn.: 301; 302; 303; 371; 428; 429; 431; 948a; 2647; 3876; kat. III, sygn.: 4019; 4043; 4581; 4594.

- 13 M. Gumowski, Najstarsze pieczęcie..., s. 50. Według pomiarów Engla ma ona 46, a Gumowskiego 47 mm średnicy.
- 14 APT, AMT, kat. I, sygn. 901; kat. III, sygn. 5154; 5913.
- 15 M. Gumowski, Pieczęcie i herby miast pomorskich, Rocznik TNT, 1939, ss. 18-22.
- 16 Ibidem, s. 20n.
- 17 W. Wittyg, Pieczęcie miast dawnej Polski, Kraków 1905, s. 36.
- 18 Muzeum Ziemi Chełmińskiej (dalej MZCh), sygn.: MZCH/D/313.
- 19 APT, AMT, kat. III, sygn.: 5925.
- 20 M. Gumowski, Herby miast polskich, Warszawa 1960, s.145.
- 21 Z. H. Nowak, Dzieje Chełmna do końca XVIII w., w: Dzieje Chełmna. Zarys monograficzny, pod red. M. Biskupa, Warszawa 1987, s.127.
- 22 Biblioteka PAN w Gdańsku, Dział Rękopisów, nr 1259, p. 24.
- 23 R. Wolski, Das älteste Siegel der Stadt Kulm und die Kulmer Heraldik bis zum 18 Jahrhundert, w: Altpreussische Geschlechterkunde, Neue Folge, R. 39:1991, ss. 463-475.
- 24 J. Ch. Hartknoch, Alt und neus Preussen oder Preussischer Historien, Frankfurt n. Menem 1684, s. 374.
- 25 Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku, pod red. M. Biskupa, Toruń 1998, s. 154.
- 26 MZCh, sygn.: MZCH/H/80.
- 27 APT, Archiwum Miasta Chełmna, sygn.: 9-87.
- 28 APT, AMCh, sygn.: 828, p. 1v.
- 29 Archiwum Sądu Powiatowego w Chełmnie, Księga wieczysta nr 72, w trakcie przekazywania do APT.
- 30 MZCh, sygn.: MZCH/H/120.
- 31 APT, AMT, kat. III, sygn.: 6141. Średnica pieczęci wynosi 25 mm. W legendzie napis: SIEGELD: EVANG: LUTH: KIRCH: ZU CULM.
- 32 MZCh, sygn.: MZCH/H/32; MZCH/H/35.
- 33 MZCh, sygn.: MZC /H/112.
- 34 MZCh, sygn.: MZCH/H/111.
- 35 Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. XI, z. 17, Warszawa 1979, s. 27; M. Gradowski, Znaki na srebrze, Warszawa 1994, s. 66
- 36 MZCh, sygn.: MZCH/H/201; MZCH/H/202.
- 37 J. Kaldowski, Ratusz w Chełmnie, Toruń 1984, s. 32
- 38 Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. I, Warszawa 1880, s. 560.
- 39 Archiwum Państwowe w Gdańsku, Rejencja w Kwidzynie, sygn.: 10/3626.
- 40 F. Vossberg, Geschichte der preussichen Münzen und Siegel, Berlin 1843; F. Schultz, Geschichte der Stadt und des Kreises Kulm, Danzig 1876, s. 52n.
- 41 „Illustrierte Zeitung”, 1872, nr 1533, s.370.
- 42 MZCh, sygn.: MZCH/H/31.
- 43 MZCh, sygn.: MZCH/H/119.
- 44 APT, AMCh, sygn.: 93, p. 187.
- 45 MZCh, sygn.: MZCH/H/920.
- 46 C. Beckherrn, Die Wappen der Städte Alt-Preussens, Königsberg 1892, s. 38n; tab. VI; O. Hupp, Die Wappen und Siegel der deutschen Städte, Flecken und Dörfer, Frankfurt am Main 1896, s. 21, 23.
- 47 APT, AMCh, sygn.1366.
- 48 APT, AMCh, sygn. 1366.
- 49 MZCh, sygn.: MZCH/H/188; MZCH/H/185; MZCH/H/186. Kościół parafialny p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny.

- 50 A. Chomicki, Herby miast i ziem polskich, Warszawa 1939, s. 25. Porównaj także: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i ziem historycznie z Polską związanych, t. I, z. 8, Warszawa [1927], szpalta 934n.
- 51 MZCH/D/273.
- 52 M. Gumowski, Herby miast polskich, Warszawa 1960, s. 145; Polskie herby miejskie, pod red. T. Szczechury, Warszawa 1963, tab. 2; Wielka encyklopedia powszechna PWN, t. II, Warszawa 1963, s. 397; Miasta polskie w tysiącleciu, Warszawa 1965, t. I, tab. X.
- 53 A. Grzeszna, Chelmińskie sztandary. Zarys dziejów, Chelmno 2000.
- 54 Projekt Statutu Miasta z 2000 r., Rozdział VII, § 68.
- 55 Załącznik do uchwały Komisji Heraldycznej przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych i Administracji nr 250-347/2000/01, Opinia o projektach herbu i innych symboli miasta Chelмна.
- 56 J. Szymański, O genezie polskich herbów miejskich, w: Społeczeństwo Polski średniowiecznej, T. VI, pod red. S. K. Kuczyńskiego, Warszawa 1994, ss. 169-179.